

Dr. GAAL GYÖRGY

AMIT FERENCZI SÁNDORRÓL MÉG ÉRDEMES FELJEGYZNI

Az év elején felkértek, hogy egy Magyarországon megjelenő lexikon számára állítsak össze néhány szócikket. A küldött listán Ferenczi Sándor neve is szerepelt. Örömmel vállalkoztam adatai összegyűjtésére, annál is inkább, mert többször megfordultam özvegye, Emmi néni kolozsvári Dohány utcai lakásában, sőt Franciaországban is jártam náluk.¹ Szokás szerint a kezem ügyébe eső lexikonokat ütöttem fel először. A Romániai Magyar Irodalmi Lexikon rá vonatkozó másfél hasábjára (I. kötet. 574) tömören összefoglalja a lényegét, kiindulási pontnak megfelel. A régebbi, Szatmáron 1934-ben megjelentetett Erdélyi Monográfia félhasábos, arcképes szócikke (130. hasáb) inkább a pályakezdésre vonatkozó adatokat tartalmazza. Kelemen Miklós Unitárius Kislexikon (Bp. 1999) a Romániai Magyar Irodalmi Lexikon adatait veszi át, s található benne egy-két elírás, de helyesbítés is. Mert Ferenczi nyilván nem ontológus (a filozófia egy ágát művelő), hanem ornitológus (madár-tan-kutató) volt, s nem az Erdélyi Lapot, hanem az Erdély című honismereti folyóiratot szerkesztette. Helyesbít viszont, mikor a máramarosszigeti áthelyezést 1941-re teszi, s az ottani iskolát nem főgimnáziumnak, hanem leánygimnáziumnak nevezi. E szócikkek adatait tovább pontosítja, s kiegészíti Ajtay Ferenc két éve megjelent tanulmánya a Romániai Magyar Szóban, illetve a Keresztény Magvetőben.² Tőle tudunk meg részleteket a származásról, gyermekkorra vonatkozóan, szakszerűen értékeli Ferenczi zoológusi és szerkesztői munkásságát, s egyértelműen tisztázza a tragikus halál körülményeit: rámutat, hogy nem nyilasok, hanem SS-katonák, nem 1945. március 29-én, hanem 30-án lőtték agyon. Sőt a helyet is pontosítja: Sopron helyett a szomszédos Brennbergbányán történt a gyilkosság.

Amint azonban Ferenczi pályáját áttekinthetjük, még mindig élete több szakaszát, fordulatát homályba veszőnek, éppen ezért tisztázandónak véltük. Néhány adatot sikerült is a korabeli sajtóból, főleg iskolai és egyetemi értesítőkből, valamint a levéltárból kiemelni. Ezeket most azzal a meggyőződéssel adjuk közre, hogy Ferenczi Sándor az unitárius tanügy történetének egyik kiemelkedő, nagyhatású egyénisége volt, emléke méltó a megörökítésre.

Az alsójárai gyermekkor szemtanúja volt az író és Helikon-alapító báró Kemény János (1903–1971). Önéletírása 11. fejezetében³ meg is emlékezik róla: egy alkalommal „Ferenczi Sándorká”-t öltöztették papnak, s keresztelő beszédet mondtak vele. Minden valószínűség szerint az elemi osztályokat a kis Ferenczi az alsójárai iskolában végezte, s 1913 őszén íratkozott be a Gál

Kelemen igazgatta kolozsvári Unitárius Kollégiumba. Még egy tanévet kifogott a békeidőkből. S az intézet legnagyobb hatású természettanára, az 1914 nyarán elhunyt Nyiredy Géza is tanította. Osztályfőnöke a magyart és latint oktató Pálfi Márton, földrajztanára pedig Kelemen Lajos volt. A bennlakó fiúnak a bizonyítványa tiszta 2-es, csak két tárgyból tűnik ki: földrajzból és természettanból 1-es van⁴. 1914 őszétől 1919 februárjáig az 1901-ben megnyitott új kollégiumépület katonai kórházként működik. A tanítás a templom túloldalán levő régi épületben folyik, a bentlakás és a konviktus pedig az Unió-utcai Redut-épületben húzódik meg. Ilyen körülmények között és a háború, hatalomváltás okozta fenyegetettség miatt az iskolai élet jócskán megváltozott. A II. gimnáziumi osztályban Vári Albert vallásnár, a III–VI.-ban dr. Kiss Ernő irodalomtörténész és latintanár, az utolsó két osztályban Uzoni Imre matematika szakos volt az osztályfőnöke. Tanulmányi eredményei nem javulnak, inkább romlanak: egyre több a 3-as, VI-tól az elégségesek közé kerül. Ebben a tanévben lesz osztálytársa a Járából ismert Kemény János, valamint Kemény Béla báró is. 1918-ig terjedő, a Református Kollégiumhoz kapcsolódó diákkoráról, osztálytársairól Kemény János részletesen beszámol önéletírásában. Épp 1918-cal szakad meg az emlékezés fonala.

Az utolsó tanévben, 1920/21-ben osztályukat Gál Kelemen igazgató bölcselőre, Pálfi Márton latinra, Borbély István magyarra és németre, Uzoni Imre matematikára, Hidegh Mihály fizikára, (Gyallay) Pap Domokos történelemre, Vári Albert pedig vallásra tanítja. Az elégséges minősítésű Ferenczi neve egyetlen vonatkozásban tűnik ki: a Remény című diáklap legsikeresebb illusztrátoraként 30 lej jutalmat kap. Az érettségi ekkor még nem az a rettegett próbatétel, amelyen a magyar diákok halomra buknak, még a román nem is vizsgatárgy. De már megjelenik kormányképviselőként Valeriu Seni, az elnöki tisztséget azonban báró Petrichevich-Horváth Kálmán főgondnok tölti be. Harmincheten állnak a bizottság elé, hogy magyar, latin és matematikai ismereteikről számot adjanak. Négyen jeles, ötön jó (köztük Kemény János), 17-en érett (köztük Ferenczi Sándor) minősítést kapnak, a többieket javítóra, illetve az egész vizsga megismétlésére utasítják.

Mai szemmel nem tűnik különösnek, hogy Ferenczi 1921 őszén beiratkozik az alig két éve a magyartól elvett épületekben és felszereléssel megnyitott kolozsvári román egyetemre. Akkor azonban ez nagy bátorságot feltételezett, s azt, hogy még gyermekkorában jól elsajátította a román nyelvet. Minden valószínűség szerint a kollégium bentlakásában kapott továbbra is szállást, s négy év alatt eleget tett vizsgakötelezettségeinek. 1925/26-tól 1927/28-ig, három tanéven át a Ioan Scriban (1879–1937) professzor vezette Állattani Intézet gyakornoka (preparator)⁵. A jászvásári születésű tanszékvezető nem tartozott az egyetem rangosabb tanárai közé, egy adjunktus, egy asszisztens és két gyakornok segédkezett neki, közöttük egy magyarul tudó, ügyes kezű, az állatpreparáláshoz jól értő szakemberre föltétlenül szükség volt. Az intézetet különben a legnagyobb magyar tudósok egyike, Apáthy István fejlesztette ki, 1909-ben irányításával emelték kétemeletes – ma is

álló – épületét, s ebben helyezték el az Erdélyi Múzeum-Egyesület Állattárát. Úgyhogy Ferenczi egyik feladata lehetett az Állattár gondozása, gyarapítása. Ebben utóbb szakembernek bizonyult. 1929 márciusában szerezte meg a természetrajz szakos diplomát (diplomă de licență). Valószínűleg kémiát is hallgatott, utóbb szakjaként említi, de sem ebben, sem a következő években a kémiát végzettek között nem szerepel a neve.

Még csak negyedéves Ferenczi, amikor neve feltűnik az Unitárius Kollégium tanári karában: 1924/25-ben tanárjelöltként óraadó tanár, a természetrajzi szertár őre, természetrajzot és vegytant tanít 13 órában. E váratlan alkalmaztatásnak az a magyarázata, hogy a kollégiumban 1919 óta e tárgyakat előadó Gelei József – elfogadva a szegedi egyetem meghívását – távozott az országból. Gelei Apáthy István egyik adjunktusa volt Kolozsvárt az egyetem elvételeig. Itt próbált érvényesülni, de a már akadémiai levelező tagsággal is kitüntetett tudós nem utasíthatta vissza azt a megtiszteltetést, hogy az elhunyt Apáthy tanszékét átvegye⁶. A kollégium – mondhatni – szerencsés helyzetben volt, hogy tehetséges fiatal szakosodó tanerővel rendelkezett. Bizonyára elvárták volna tőle, hogy amilyen gyorsan csak lehet, szerezze meg diplomáját, s legyen a tanári kar rendes tagja. Hároméves egyetemi alkalmaztatása, ez a – túlzott ambícióra valló – kitérő nem található jó visszhangra unitárius körökben. Hisz Ferenczi a román egyetemen még tanársegédi alkalmazásra sem nagyon számíthatott. Diplomája megszerzése után, az 1929/30-as tanévben újra helyettes a kollégiumban. 1930/31-ben már 17 órára alkalmazzák, osztályfőnökséget bízunk rá, s az értesítő említi, hogy ősszel és tavasszal minden szombaton délután geológiai, állattani, növénytani megfigyelések végzésére kirándulásokat szervez diákjainak. 1931/32-ben óráinak száma 20-ra emelkedik, szaktárgyai – a természetrajz, kémia, egészségtan – mellett tornát is tanít.

Ferenczi neve ekkoriban már fogalommá vált az unitárius diákok között. Évekig ő az internátus felügyelője, kitűnő pedagógiai érzékkel rendelkezik. Mint kirándulásszervező pedig egyedülálló. Akik osztályában kerültek, akik kirándulásaihoz csatlakoztak, azok pár év alatt megismerték Kolozsvár környékét, sőt Erdély érdekesebb tájait is, a természet titkait, a természetvédelem szabályait. Ezt a Ferenczit idézi még Létay Lajos is hangulatos cikkében⁷, de ahány egykori tanítvánnyal beszéltem, mind a kirándulás-vezetőre emlékeztek.

Tudományos téren sem tétlenkedett Ferenczi Sándor. Már 1931-ben doktorált. „Diákkori tanítómestere”, Gelei József professzor javaslatára választ ornitológiai témát, s az ő irányításával szerzi meg – a legmagasabb minősítéssel (summa cum laude) – az 1930/31-es tanév végén a tudományos fokozatot⁸. Hetven lapos disszertációjának címe: *A madarak öregkortól eltérő tollszínezete atavisztikus jelenség-e, avagy a környezet hatásának tulajdonítandó?*⁹ Doktori diplomáját Romániában nosztrifikáltatni kellett volna, hogy államilag elismertté váljék. Erre – legalábbis a kolozsvári egyetem évkönyvei szerint – nem került sor. Az 1930-as években Ferenczinek cikkei,

tanulmányai jelennek meg a napilapokban és a rangos folyóiratokban is. Az Erdélyi Kárpát-Egyesület folyóiratát, az Erdélyt 1933 és 1935 között ő szerkeszti, s több írást, tanulmányt közöl benne. Részt vesz az Erdélyi Múzeum-Egyesület vándorgyűlésein. 1933-ban és 1934-ben ott elhangzó előadásait kinyomtatták a vándorgyűlések emlékkönyvében, s megjelentek különnyomatban is.¹⁰ Munkatársa volt az unitárius felekezeti folyóiratnak, a Keresztény Magvetőnek (itt két 1934-ben közölt Brassai-tanulmánya érdemel figyelmet), valamint az Unitárius Közlönynek. Ebben, 1934–1936-ban *A természet világából* címmel sorozatot szerkesztett: érdekességekről, közhasznú ismeretekről írt.

Két önálló kötetét is meg kell említenünk. A magyar tannyelvű iskolák számára anatómia tankönyvet¹¹ állított össze, amellyel – mint utóbb említi – megszerezte a capacitate-fokozatot. Ez akkor a tanügyben egy igen nehéz véglegesítő-fokozati vizsgának számított. A tanintézet nyilvánossági joga függött attól, hogy legyen pár „capacitációs” tanára. Másik könyve már az 1940-es bécsi döntést követően jelent meg: *Kolozsvári útmutató földtani, őslénytani, történelmi és természetrajzi vonatkozásokkal* (Kolozsvár, 1941). A több mint százlappos, térképpel ellátott kötetnek különösen első fejezete (Kolozsvár földjének földtani, őslénytani és történelmi vonatkozásai) tanulságos, és vall a természettudós szerzőre. De az épületek, hivatalok, kórházak, egyetemi intézetek, iskolák, sétahelyek, kirándulási lehetőségek felsorolásával valóságos kortörténeti dokumentummá nő e könyv.

A mai szemlélő számára érthetetlen, hogy egy ilyen kaliberű embert miért nem véglegesít egyháza az amúgy is üres tanszéken. A levéltár megőrizte Ferenczi 1941. március 7-én kelt, az Egyházi Képviselő Tanácshoz intézett kérvényét¹², amelyben kéri, hogy a rendes tanárok közé iktassák. Érveit öt pontban foglalja össze: 1. 1924/25-től óraadó; 2. 1929-ben megszerezte az egyetemi diplomát; 3. 1931-ben doktorált; 4. 1935-ben írt tankönyvével a „capacitate-vizsgán” is átment; 5. kilenc éve ideiglenes rendes tanár. Valószínűleg nem először folyamodik a felettes hatósághoz. A megváltozott államhatalmi helyzetben a Vallás-és Közoktatásügyi Minisztériumhoz is kérvényt nyújthatott be, s onnan nem késett az elismerő válasz. 1941. április 3-án Hóman Bálint miniszter az állami gimnáziumi rendes tanárok sorába iktatja, s beosztja a Máramarosszigeti Magyar Királyi Állami Leánygimnáziumhoz megbízott igazgatónak. Az Egyházi Képviselő Tanács 1941. április 15-én Pap Samu tanárt bízta meg Ferenczi óráinak helyettesi ellátásával.¹³

A máramarosszigeti leánygimnázium évkönyvei¹⁴ részletesen tükrözik Ferenczi Sándor ottani munkásságát. Az 1941/41-es tanév az iskola alapításától eltelt 70. működési éve. Éppen folyik „visszamagyarosítása”. Ferenczi természetrajzot, vegytant és egészségtant tanít, többször behívják katonai szolgálatra. Az 1942/43-as évkönyv így sorakoztatja fel tisztségeit: az EME rendes tagja, a Zöldkereszt máramarosszigeti tagozatának választmányi tagja, a Magyar Kárpát-Egyesület Máramaros vármegyei osztályának elnöke, a máramarosszigeti Nimród Vadásztársaság intézője, Máramaros vármegye vadászati

felügyelő-helyettese. Írásai jelentek meg az Új Máramarosban, az Erdélyi Iskolában, a Nimród vadászlapban és a Természettudományi Közönyben. A tanév folyamán négy kirándulást szervezett és vezetett. A megjelölt folyóiratok közül az Erdélyi Iskolát ütöttük fel. Itteni írásai¹⁵ arra az ellentmondásra mutatnak rá, hogy az erdélyi nagy múltú tanintézetekben gyakran gazdag természetrajzi szertárak találhatóak, de a szaktanárok nem értenek ezek karbantartásához, gyarapításához, mert ilyen képzésben sehol sem részesülhettek. Az 1943/44-es évkönyvet már dr. Peja Győző mb. igazgató szerkeszti, aki 1943. augusztus 1-től vette át az intézet vezetését. Mint írja, Ferenczi visszakerült Kolozsvárra, ahova mindig visszavágyott, a máramarosszigeti „tanári testület mindig a legmelegebb kartársi szeretettel gondol” rá.

Az Egyházi Képviselő Tanács 1943. július 29-i ülésén „Ferenczi Sándor alkalmaztatási kérése ügyében” hosszas és beható vita után „szavazattöbbséggel úgy dönt, hogy őt [a] kolozsvári gimnáziumnál újra alkalmazza.” A résztvevő 19 tagból 4-en tartózkodnak a szavazástól¹⁶. Ma már egy résztvevő sem él közülük, hogy megmondhatná, mi is volt a kifogás Ferenczi ellen. Tény, hogy az Egyházi Képviselő Tanácsban többször is elhangzik a panasz: a meghirdetett tanári állásokra nincs jelentkező. Most, a hároméves kitérő után, végre, rendes tanárként fogadják vissza Ferenczi Sándort. Már csak pár hónapot taníthat. 1944. március 19-én be kell vonulnia, s aztán tragédiába torkollik élete.

Ferenczi Sándor életrajzát még Franciaországban élő fiai bizonyára több adattal ki tudják egészíteni. Elvégezendő feladat könyvészetének összeállítása, cikkei alapján tudományos, pedagógiai és tudomány-népszerűsítő munkásságának az értékelése.

Jegyzetek

¹ E sorok írása közben érkezett meg a hír, hogy özv. Ferenczi Sándorné (1910-2002) április 9-én a franciaországi Mulhouse-ban elhunyt.

² Ajtay Ferenc: *Alsójárától a kivégzésig. Dr. Ferenczi Sándor (1901. aug. 7-1945. márc. 30) életútja*. Romániai Magyar Szó 3208–3209. sz. 1999. okt. 9–10; Uő: *Dr. Ferenczi Sándor emlékezete*. Keresztény Magvető CVI. évf. 2000. 1–4. sz. 98–105.

³ Kemény János: *Kakukfűökák*. Bukarest. 1972. 63–66.

⁴ A kolozsvári Unitárius Kollégium Értesítője az 1913-1915-ik iskolai évről (Kolozsvár. 1914) és a következő tanévek értesítői 1943–1944-ig.

⁵ Anuarul Universității din Cluj pe anii școlare 1925/26 și 1926/27 (Cluj, 1928); Anuarul Universității „Regele Ferdinand I” din Cluj pe anul școlar 1927/28 (Cluj, 1929) és a következő tanévek évkönyvei.

⁶ Vö. Gaal György: *Egyetem a Farkas utcában*. Kolozsvár, 2001. 148–149.

⁷ Létay Lajos: *Léptem-igazító*. Utunk XXIV. évf. 42. sz. 1969. okt. 17.

⁸ Beszámoló a szegedi M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem 1930–31. évi működéséről. Szeged, 1933. 226 l.

⁹ Doktori értekezés. A szegedi Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem Matematikai és Természettudományi Karához benyújtja Ferenczi Sándor főgimnáziumi tanár. Szeged. 1931. 53 l. értekezés; 54–65 l. német összefoglaló, 66–71 l. bibliográfia.

¹⁰ *Erdély kihalt és kihalófélben levő emlős állatai*. H. n. (1933) Különnyomat az EME Sepsiszentgyörgyön tartott 1933. augusztus 27–29-i 12. vándorgyűlése Emlékkönyvéből; *A kolumbácsi légyrajok (Simulia maculata) Erdély nyugati részén. 1934. április és május havában*. H. n., é. n. Különnyomat az EME XIII. vándorgyűlése Emlékkönyvéből.

¹¹ *Az ember anatómiája, élettana és egészségtana*. Magyar tannyelvű középiskolák IV. osztálya számára. Cluj, 1936. 118 l.

¹² Az Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárában KoG jelzet 614 és 748/1941 sz. alatt található iratok. Köszönetünket fejezzük ki Molnár Lehel levéltárosnak, hogy ezeket az iratokat előkereste.

¹³ Uo.

¹⁴ A Máramarosszigeti M. Kir. Állami Leánygimnázium 1940–41. tanévi évkönyve az iskola megalapításának 70. évében. Közzétette dr. Ferenczi Sándor mb. gimn. igazgató (Máramarosziget, 1941.) és a következő kötetek 1943–44-ig.

¹⁵ *A természettudományi szertárak kezelése az erdélyi és keleti részeken*. Erdélyi Iskola IX. évf. 1943. 177–178.

¹⁶ Az Egyházi Képviselő Tanács (EKT) jegyzőkönyve 1941–1947. 164–167 l, 333. sz.

FEKETE ÁRPÁD

KÖSZÖNTŐ A BERDE-SERLEGGEL*

Főtisztelendő Püspök Úr, Főtisztelendő Asszony, Főgondnok Urak, Főjegyző Úr, Tanácsos Urak, Nagytisztelendő Esperes Urak, Nagytisztelendő Asszonyok, Lelkész Urak, Kedves Vendégek, Meghívottak!

Az Istenben bízó, vallásos érületű magyar ember dolgának végeztével szívesen ül asztala mellé, hogy hálát adjon a gondviselő jó Atyának, akinek áldásával előteremthette eledelét, megszerezte mindennapi kenyerét, és kérje az Úr segítségét, oltalmát, további teendői elvégzéséhez, befejezéséhez.

Azt a tényt, hogy ma az Unitárius Egyház legfőbb kormányzati szervén, a Főtanácson résztvevőket a közebéd alkalmával a becses tárgyi emlékké vált Berde-serleggel köszönhetem – melyet megtisztelő megbízásnak és kitüntetésnek tartok –, a szentivánlaborfalvi születésű jogász, ügyvéd, liberális politikus, a háromszéki kormánybiztos, áldozatos tetteinek, a Házsongárdi díszes síremlékben nyugvó nagy egyházi jótevőknek, Berde Mózesnek tulajdoníthatjuk, valamint annak, hogy a hagyományápoló utókor megértette a Berde Mózsa által létrehozott jelentős anyagi és szellemi értékű alapítvány célját. Azzal, hogy teljes vagyonát az Unitárius Egyházra hagyatékoltta, hozzájárult protestáns felekezetünk megerősödéséhez, a magyar értelmiség formálásához, neveléséhez, megmaradásunk érdekét szolgálva.

Családi örökségünk fontos ereklyéjeként tartottuk számon megboldogult édesanyánk egyik vallásos tárgyú jutalomkönyvét, melyet a kolozsvári Uni-

* Elhangzott az 2002 évi Egyházi Főtanács közebédjén.